

definitions of the nominative units related to the sphere of art, on the example of the names of art movements and streams recorded in the Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes (1970–1980). The investigation uses the descriptive method and the component analysis method as the best suited to this study. The techniques for the classification and systematization of lexical material are also involved. Special attention is paid to the enlightenment of the official policy in the sphere of culture and art, namely to the imposition of a single method of the artistic reflection of reality, the socialist realism, and to the organization of revelatory campaigns against artists. Literature and art under the party control implemented the ideological and aesthetic programmes, needed to ensure the dictatorship of the Communist party. The whole history of the development of Soviet art was marked by opposition to global achievements, total domination of socialist realism, destruction of dissent, complete ideologization of art and its subordination to the requirements of the political order.

It is proven that these processes are reflected in the dictionary interpretation of the semantics of the names of art movements and streams. Among the analyzed lexical items only the word "realism" is fixed in the dictionary having a positive appraisal meaning, while all the others with distinctly negative ones. A special role in giving negative connotations to the words belongs to the adjective of "formalistic", which is used in almost every dictionary entry of the studied concepts. This word performs the expressive function in that context that indicates its desemantization. The negative connotation of the lexemes was amplified by using illustrative material, chosen from various authoritative sources that demonstrated the features of the functioning of the words in the language. The use of ideological markers in the definitions and illustrative material as well as important for the Communist ideology citations indicates the ideologization and politicization of lexemes related to the sphere of art. It proves in addition that in the Soviet times the ideology influenced not only on the social and political nominative items, but also on other thematic groups of vocabulary.

Key words: ideology, art movements and streams, definition, illustrative material, negative connotation, lexicographical interpretation, ideological marker.

Надійшла до редакції 16.03.16

Прийнято до друку 14.04.16

УДК 81'42

КАЛЬКО Валентина Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
українського мовознавства і прикладної
лінгвістики Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
e-mail: mkalko@ukr.net

МЕТАФОРИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ДОМЕНІВ СВІЙСЬКА ТВАРИНА → ЛЮДИНА В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ

У статті здійснено аналіз метафоричної взаємодії «свійська тварина → людина» на матеріалі українських паремій у проекції на психокогнітивні структури етносвідомості. Встановлено, що в основу концептуалізації тваринного світу покладені найвіш уявлення людей про стереотипи поведінки тварин, а також аксіологічні маркери етносвідомості. Здатність до метафоричної номінації індивіда в паремійній картині світу виявляють усі без винятку назви свійських тварин: баран, віця, ягня, бик, віл, корова, кінь, лоша, коза, козел, свиня, осел, кіт, собака. У семантиці зооморфних метафор домінує пейоративна емоційно-оцінна ознака як один із найбільш потужних експресивних способів, спрямованих на пониження статусу адресата. Негативно-оцінна зооморфна номінація пов'язана передовсім із тими рисами характеру, поведінки, інтелекту, фізичних чи психологічних особливостей, соціального статусу людини, які уподібнюють її до тварини.

Ключові слова: мовна картина світу, паремія, метафора, прототип, символ, зоонім.

Постановка проблеми. Метафора – результат пізнавальної діяльності індивіда, вона занурена не лише в буденну мову, а й водночас змінює способи сприйняття й розуміння світу, виражаючи і формуючи нові поняття, маркуючи етапи розвитку осягнення довкілля загалом. Як один із ключових елементів категоризації й концептуалізації світу, мови, мислення й сприйняття, вона зликовує воедино мовні й мисленнєві структури, поєднуючи дійсність, свідомість, пізнання. Тому з'ясування особливостей функціонування метафори в пареміях дає змогу глибше пізнати як механізми освоєння світу загалом, так і їхні пріоритети в етносвідомості зокрема. Дослідження метафори як феномена мовної картини світу, що віддзеркалює національно-культурну специфіку інтерпретації довкілля, у структурі прислів'їв і приказок уможливує пояснення особливостей сприйняття навколишньої дійсності носіями української лінгвокультурної спільноти, сприяє виявленню й опису своєрідності світобачення, когнітивних процесів освоєння та пізнання довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу роль у визначенні національно-культурної специфіки мови, яка «завжди втілює в собі своєрідність цілого народу ..., дух народу» [1, с. 349] відіграють лексеми на позначення представників тваринного світу, що, використовуючись як засоби експресивно-оцінної характеристики, у складі паремійних одиниць набувають статусу зооморфних метафор, вивчення яких уможливує встановлення особливостей концептуалізації й категоризації довкілля етносом, оскільки «ті знання про світ, що становлять підґрунтя тваринних метафор, мало співвідносні з науковими даними про реальну поведінку тварин» [2, с. 121]. Зооніми – одна з найдавніших систем, у якій відображено досвід практичного і культурно-міфологічного освоєння анімалістичного світу як однієї з досить значущих для людини частин довкілля. У лінгвоукраїністиці зоолексику в складі паремій і фразеологізмів досліджували І. О. Голубовська, В. І. Кононеко, О. П. Левченко, В. Д. Ужченко, О. О. Селіванова та ін. Зокрема, О. О. Селіванова визначає зооморфізм як один із ключових принципів метафоричної переінтерпретації, адже людина розглядає сценарії свого буття та дій за схожістю з існуванням інших живих істот, які оточують її, чий образи є архетипами колективного позасвідомого, стереотипами та символами культури народу [3, с. 42–43]. О. П. Левченко обґрунтувала механізми фразеотворення, засновані на метафорі та метонімії, реконструювала низку базових фразеологічних концептів, визначивши засадничу роль зоосимволів у творенні фразеологічної одиниці. На думку дослідниці, у системі фразеологічних символів важливе місце посідає принцип зооцентризму, оскільки, по-перше, у фразеологічних системах людину описано зооморфно, тобто використано терміни відповідних «зооконцептів», по-друге, у центрі світу людини перебуває тварина, життєдіяльність якої в трансформованому вигляді стала основою для створення «еталонної шкали» [4, с. 207]. Як зауважує О. А. Крижко, підґрунтя фольклорної символізації зоосемізмів становить протиставлення добра і зла через порівняння людини і тварини, а саме способу життя людини, її дій, вчинків, рис характеру, зовнішності, стосунків з іншими людьми тощо та їхня символізація в образах і концептах тваринного світу [5, с. 65]. Виявленню феномена перекатегоризації зоосемізмів у зіставному аспекті присвячено дослідження Г. Л. Кривенко, яка, застосувавши лінгвокогнітивний підхід, здійснила комплексне порівняння зоолексики та фразеології з анімалістичним компонентом української та англійської мов, визначила типові лінгвокогнітивні моделі взаємодії концептосфер ЛЮДИНА і ТВАРИНА, скласифікувала типологічні ознаки для порівняння людини і тварини [6].

Проте, попри значну кількість ґрунтовних наукових праць, аналіз метафоричних процесів у структурі паремійних одиниць української мови з урахуванням досягнень когнітивної лінгвістики, що уможливує проєкцію метафоричних процесів на операції мислення та інші смислопороджувальні механізми, не був предметом спеціальних досліджень. З огляду на це, актуальність нашої статті зумовлена потребою пояснення когнітивного підґрунтя зооморфної метафори як продуктивного механізму творення

образного значення українських прислів'їв та приказок, оскільки «наше мислення, щоденний досвід і поведінка значною мірою зумовлені метафорою» [7, с. 387], тому, вивчаючи метафору, ми пізнаємо загальні закономірності людської свідомості, особливості освоєння довкілля.

Метою статті є комплексний аналіз метафоричної інтеграції «свійська тварина → людина» на матеріалі українських паремій у проекції на психокогнітивні структури етносвідомості.

Виклад основного матеріалу. Метафору, слідом за О. О. Селівановою, розуміємо як «найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотичну закономірність, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої» [8, с. 388]. За Дж. Лакоффом та М. Джонсоном, метафора пов'язує дві понятійні зони, одна з яких чітко структурована й добре відома учасникам комунікації – це сфера-джерело (донорська зона), а інша – сфера-мішень (реципієнтна зона), яка вимагає категоризації, пояснення, концептуалізації [9]. У процесі метафоризації донорська зона слугує для опису нового, відносно невідомого фрагмента дійсності. Традиції перенесення інформації з однієї сфери на іншу пов'язані з культурою (міфологічною, релігійною, політичною, соціальною, історичною терміносистемами) народу. На особливості процесу метафоризації впливає етнічна природа свідомості та культура етносу, оскільки мотиваційною ознакою метафор є національно-культурна мовна своєрідність [9, с. 124]. Культура визначає власне взаємодією реципієнтних зон із донорськими та те, з якої сфери діяльності буде запозичено вихідний концепт, сцену чи сценарій, використовуваний для вербалізації певного смислу.

Вважаємо, що метафора в паремійних одиницях відображає насамперед типові ситуації, усталені в українській етносвідомості, сформовані на основі життєвого досвіду, оскільки їхнім підґрунтям є образна мотивованість, зрозуміла всім членам мовної спільноти. Як когнітивний інструмент метафора уможливує встановлення мотиваційної ознаки, яка відображає найрелевантніші характеристики позначуваного, об'єктивовані у свідомості мовців, що і є підставою для створення образного, переносного значення прислів'їв. Опис інтеграції «тварина → людина» дає змогу встановити не лише метафоричні проекції й асоціації, пов'язані з ототожненням людини з конкретною твариною за певними параметрами, а й усі наявні в національній свідомості уявлення про представників фауни. Метафоричність паремій віддзеркалює одну з істотних ознак пізнання явищ дійсності за способом установаження асоціативних зв'язків між ними і їхньою репрезентацією в когнітивній діяльності індивіда зокрема та народу загалом. Переносне значення прислів'їв виникає внаслідок перегруповання ознак у семантиці зооніма таким чином, що домінантними стають другорядні властивості за умови віддаленої асоціативної подібності порівнюваних предметів. Дослідники метафори (Н. Д. Арутюнова, О. М. Вольф, В. М. Телія, О. О. Селіванова та ін.) вважають її особливостями емоційність, оцінність, образність, можливість слова виразити певний зміст за допомогою цілісного уявлення, що, з одного боку, характеризує позначуване, а з іншого, – передає його оцінку. О. М. Вольф наголошує на оцінній функції зооморфних метафор, зауважуючи, що «чіткі й постійні оцінні конотації несуть метафори типу «тварина – людина». Мета цих метафор – приписати людині деякі ознаки, які майже завжди мають оцінний смисл, оскільки перенесення на людину ознак тварин передбачає оцінні конотації. Самі ж назви тварин оцінки не містять» [10, с. 59]. В. М. Телія, визначаючи зооніми як одиниці, у яких культурно значуща інформація виражена в конотативному аспекті значення, слушно зауважує, що «кожна зоолексема має потенційну конотацію, тобто у свідомості носіїв мови її супроводжують емоційно-естетичні асоціації» [11, с. 76]. Конотація зоонімів становить підґрунтя метафоричної інтеграції «тварина → людина», основою якої є об'єктивні чи суб'єктивні характеристики тварин, приписані їм фантазією і творчим мисленням народу. Дійсно, зооморфні метафори, наділяючи людину відповідними ознаками, у більшості випадків задіюють

модусний компонент, приписуючи індивіду етичні, психологічні чи соціальні властивості, характеристики поведінки тощо. Варто відзначити особливості метафор такого типу, на які вказує Н. Д. Арутюнова: «Із метафоричного імені можуть бути вилучені ті ознаки, що сумісні з денотатом. Так, якщо людину назвуть лисицею, то з цього не випливає, що в неї є хвіст. Із цього лише слідує, що вона вміє замести за собою сліди, хоча і не використовує для цього хвіст» [12, с. 160].

В. М. Мокієнко зауважує, що «людина, відірвавшись від тваринного світу, добре усвідомила свою незаперечну перевагу над ним. ... Варто, однак, якомусь представникові роду людського віддатися одному з пороків, як людське суспільство тут же з осудом повертає йому звання тварини. Причому найобразливіші характеристики люди обирають із назв домашніх тварин, які покірно їй віддано служили людині тисячоліття. Напевно, найістотніші недоліки найкраще пізнаються тоді, коли з живою істотою – байдуже, твариною або людиною, – живеш і працюєш пліч-о-пліч» [13, с. 93]. Так, переносне значення великої кількості українських паремій сформоване на ґрунті порівняння людини з домашніми тваринами. Гіперонім *скотина* «четвероногі свійські сільськогосподарські тварини» має переносне значення, позначаючи грубу, жорстоку, підлу людину [14: IX, с. 307], у паремійній картині світу не виявляє образної активності, вживаючись у незначній кількості одиниць із пейоративним забарвленням, напр.: *Не будь тією скотиною, що догори щетиною; Не будь тією людиною, що догори щетиною* [П-89, с. 149]. У прислів'ї *Рогата скотина вдається, то всіх коле* [П-89, с. 149] метафорична семантика іменника *скотина* посилена означенням *рогата*, унаслідок чого прислів'я набуває переносної семантики, позначаючи лиху людину, яка кривдить інших. Здатність до метафоричної номінації індивіда в паремійній картині світу виявляють усі без винятку назви свійських тварин: *баран, вівця, ягня, бик, вів, корова, кінь, коза, козел, свиня, осел, кіт, собака*.

У традиційній українській міфології *баран* – символ чоловічого начала, творчої енергії, родючості, оновлення, багатства, достоїнності [15, с. 516], можливо, саме ці позитивні ознаки зумовили відсутність негативної оцінки в пареміях, на відміну від фразеологізмів, де баран позначає нетямущу, нерозумну людину, пор.: *дурний як баран; як баран в аптеці; мов баран на нові ворота, як стадо баранів*. У структурі паремійних одиниць високу продуктивність виявляє протиставлення *вовк* – *баран, вівця* як уособлення агресора і жертви, сильного і слабкого, пор.: *Баране, не мути воду вовкові* [П-89, с. 150]. Ця опозиція позначає передовсім протилежність, по-перше, між наївними, простакуватими людьми та сильними й жорстокими: *Не будь бараном, то й вовк не з'їсть; Не робися бараном, бо вовк з'їсть* [П-89, с. 150]; *Хто стане вівцею, того вовк з'їсть; Зробися овечкою, а вовки будуть* [П-89, с. 151], по-друге, між зовнішньою та внутрішньою сутністю індивіда: *Добрій баранчик, та по-вовчому вис* [П-89, с. 150]. В. М. Топоров зауважує, що в різних міфопоетичних системах символічне значення вівці відзначається стійкістю та єдністю символічного значення – боязкість, сором'язливість, покірність, безвинність, пасивність, терплячість, простота, податливість, м'якість, ніжність, любов, подекуди набуваючи негативних відтінків – безініціативність, наслідування, глупота, блукання [16, с. 237–238]. В українській паремійній картині світу *вівця* (рідше – *ягня*) насамперед метафорично позначають нерозумну людину, напр.: *Буває і від гарного отця родиться дурна вівця; Вдача овеча – по ягнячи й мекече; Він овечу натуру має* [П-89, с. 150]; *Дурна вівця і перед вовком висповідасться* [П-89, с. 151]. Відзначимо, що прислів'я *За єднов вівцев ціле стадо біжить; Одна паршива вівця всю череду заразить; Паршива вівця усе стадо спаскудить; Одна вівця паршивая усе стадо запоганить; Паршиве ягня цілу череду запаскудить* [П-89, с. 151] асоціативно передають значення «дурний своєю поведінкою, вчинками погано впливає на колектив». Метафоризація символів *баран і вівця* (зрідка – *ягня*) в українських пареміях зумовлена теріоморфністю їхніх образів, яку можна визначити як набір опозицій: чоловічий – жіночий: *Куди баран, туди й вівця* [П-89, с. 150]; батьки – діти: *Доти ягнята скачуть,*